

Szathmári István

Az alakzatok rendszerezéséről

Dolgozatomban az alakzatok rendszerezésének kérdéseit tárgyalom, mint továbbra is időszerű problémát. Középpontba azt állítottam, hogy az *Alakzatlexikonban* (Szathmári 2008) hogyan jártunk el ebben a tekintetben. Első kérdésünk: Miért választottuk központi témául az alakzatot?

Az alakzat a klasszikus retorika alapfogalma. Az alakzatok – ahogy Fónagy Iván utal rá –: „Nem csak a lírai költemény, az elbeszélés és a dráma szerkezetét határozzák meg. Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés, az újságcikk, a miniszterhez intézett kérvény vagy az iskolai dolgozat kisebb vagy nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek” (Fónagy 1990: 18). És akkor még nem szóltunk a mindennapi – elsősorban a beszélt – nyelvben betöltött szerepéről. Vagyis az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt. Napjainkban a költészetbeli szerepük is megnőtt. Így érthető az is, hogy Arisztotelésztől napjainkig hol a retorika, hol a nyelvtudomány, hol az irodalomtudomány keretében így vagy úgy, mindig foglalkoztak az alakzatokkal. Különösen korábban inkább a szűk gyakorlat felől, illetve később is a jelzett tudományok szemléletétől, elméleti háttérétől, módszerétől függően: a liège-i, sajátos felépítésű retorika például éppen az alakzatokon alapul. Ezért ma is vitatott az alakzatok száma, meghatározása és rendszerezése, ezt a *Világirodalmi lexikon alakzat, hang-, szó-, mondat- és gondolatalkzat* címszava is bizonyítja. Bár az újabb retorikák – mindenekelőtt H. Lausberg sokat forgatott *Handbuch der literarischen Rhetorik* című munkája és az újabb vizsgálódások, mint például nálunk Adamik Tamás nemrégiben megjelent könyve az *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig* – előbbre vitték az alakzatok ismeretét, sok még a tennivaló a kommunikációban betöltött szerepüknek, jellegzetességeiknek a feltérképezésében, továbbá számuknak, rendszerüknek a megállapításában, nem szólva a különböző korokban egyes költőknél, íróknál való jelentkezésükről. Ebben természetesen segít a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilisztika, a megújult irodalomelmélet.

Az alakzatok leírásának, rendszerezésének alapproblémái a következők:

A) Mindenekelőtt meg kell határozunk, mit tekintünk alakzatnak, továbbá hogy ezek milyen összefüggések alapján alkotnak részrendszereket, illetve rendszert, és hogy egyáltalán hogyan tárgyalatnak lexikonunkban.

Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma (szóalak, fordulat, kifejezésmód), amelynek a felhasználása hatásosabbá teszi a stílust, illetve a közlést. Ilyenformán egyszerre szerkezet (forma) és művelet (funkcionálás). Az alakzat mint kodifikálódott nyelvi séma eredetét tekintve olyan átalakító eljárás eredménye, amelynek során a beszélő kommunikációs célból eltér a megszokott, normatívnak tekintett nyelvi formáktól, és ez az új struktúra beépül a beszélő tudatába, majd retorikai jelenségként kategorizálódik.

Az alakzatok értelmezését illetően fontosak a következők:

- A nyitottság: a nagyon változatos és változó kommunikáció eredményeként újabb és újabb alakzatok jöhetnek létre.
- A kognitív szemléletnek megfelelően az adott nyelvi forma egyszerre működés is.
- Ne – vagy inkább ne csupán – díszítő elemeknek tekintsük az alakzatokat, mint ahogyan a régi retorika tette. Az alakzatok ugyanis a teljes megértést, a teljes közlést szolgálják: számolhatunk a díszítőn kívül

az alakzatok érvelő, a legkülönbözőbb érzelmeket keltő, megjelenítő erőt képviselő, a pontosságot fokozó stb. funkciójával.

- Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az alakzatok mint a hatáskeltés eszközei fontos stílusjelenségek is.

B) Az alakzatok mibenlétével és főleg a rendszerezésével kapcsolatban vannak vitatott kérdések.

- Első az alakzatok „eltérés” volta, illetve hibából való származtatása.

Kétségtelen, hogy az ókoriak (mindenekelőtt Arisztotelész és Quintilianus) az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát jelölik meg. Ez a devianciaelmélet éled újjá a XX. század második felében F. Heinrich Plett és Fónagy Iván szemléletében is. Figyelembe kell azonban vennünk Quintilianusnak azt a megjegyzését, amely szerint – röviden szólva – az alakzat ösztönösen nyelvi hiba, tudatosan retorikai jelenség. Fónagy Iván meglátása szerint: „A retorikák szerint az alakzat olyan barbarizmus vagy soloecizmus, melyet a költői szándék formál át vétségéből nyelvi erénnyé” (*Világirodalmi lexikon* 1. 1970: 147). Vígh Árpád szintén így nyilatkozik: „egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéden vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá” (Vígh 1981: 488).

Ezért döntöttünk úgy, hogy a hibából való származtatás jelzését általában kerüljük. Az „eltérés”-re azonban hivatkozhatunk (pl. a hangtani jellegű, illetve a szórenddel kapcsolatos alakzatok esetében), de akkor utalunk arra is, hogy mitől és mennyiben tér el.

- A következő kérdés: a trópusok hozzátartoznak-e az alakzatokhoz, más szóval: tárgyalassanak-e az *Alakzatlexikonban*?

Induljunk ki Bencze Lóránt megállapításából: „a figurák (szkémata) és a trópusok (tropoi) egymástól eltérő szintaktikai, szemantikai és pragmatikai műveletek, valamint különféle nyelvi (hang, morféma, lexéma, szintagma, mondat, szöveg) szintű műveletek eredményeként megalkotott jelenségek kategóriái. [...] Ezért maga az alakzatok és szóképek közti különbségtétel elméleti síkon nem tisztázódott soha megnyugtató módon” (Bencze 1996: 234). Nem vitatható azonban, hogy a szóképek elsősorban kognitív műveleteket feltételeznek, az alakzatok pedig nyelvi-szintaktikai műveleteket (Bencze 1996: 241–242). Viszont mindkét csoport funkciója azonos: a kontextustól függő hatáskeltés. Ez magyarázza, hogy az egyes retorikák – Quintilianustól máig – a köztük levő különbségeket is taglalják, elemzik (Kocsány–Szikszainé 2006: 13–14, 40–41), de általában együtt tárgyalják őket mint az „elocutio”, benne az „ornatus” eszközeit. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a XX. század második felében megszülető szemiotikai és strukturális rendszerű taxonómiák fel is függesztik a trópus és a figura elkülönítését, rendszereik más szempontokat követnek (Lausberg 1960). Ezek alapján mi sem mondtunk le a trópusok felvételéről. Mindazonáltal nyilván nem stilisztikai szempontból tárgyaljuk őket, az alakzatokkal való összefüggésük problematikájával meg külön szócikkben foglalkozunk.

- A legvitatottabb az alakzatok nyelvi-grammatikai hovatartozásának a megállapítása, azaz a nyelvi síkok szerinti rendszerezése. Beszélhetünk-e és milyen esetekben hang-, szó-, mondat-, jelentés- és gondolatalakzatról? Történetileg három lényegesnek mondható állásfoglalást különíthetünk el. Az ókorban kialakítják a szó- és a gondolatalakzat kategóriáját. Cornificius meg is határozza őket, és felsorol 35 szó- és 19 gondolatalakzatot. Cicero a köztük lévő különbséget is megfogalmazza (röviden: „ha a szavakat megváltoztatod, a szóalakzat megszűnik; a gondolatalakzat viszont megmarad, akárhogyan is változtatod meg benne a szavakat”). És utal arra, hogy melyik stílusnemhez milyen alakzat és szókép illik (Adamik 1998).

A XX. században két jellegzetes állásfoglalás különült el a jelzett területen. Ezek közül a liège-i csoport négy nyelvi szinten képzelel el a metabolának nevezett alakzatokat: a szó formáját módosítják az úgynevezett metaplazmusok, a szó jelentését a metaszemémák, a mondat formáját a metataxisok és a mondat logikai jelentését a metalogizmusok. Az úgynevezett neoretorika alapján létrejött rendszerezést többen bírálták

joggal (Bencze 1996: 194–195; Vajda 1998: 415), követte viszont Vigh Árpád retorikai kislexikonában (Vigh 1981: 487–514).

A XX. század második felében a ma felé haladva a jelzett tekintetben több jelentős próbálkozás született, elsősorban külföldön. Jean-Jacques Robrieux *Rhétorique et argumentation* című munkájában (Robrieux 2000) jobbra megtartja a klasszikus retorika felosztását. Heinrich Plett *Systematische Rhetorik* című művében a nyelvi síkok számát megemeli: a fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai síkok mellé odaveszi a grafémiai, a textológiai és az intertextuális síkot (Plett 2000). Tehát gondolatalakzat az ő rendszerében nincs.

A magyar nyelvű munkák közül Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikája* a következő rendben tárgyalja az alakzatokat: a fonológia, a szintaktika, a szemantika, a pragmatika és a négy változáskategória alakzatai. Vagyis a gondolatalakzatok a pragmatika alakzatai közé sorolódtak. Fónagy Iván a *Világirodalmi lexikonban* hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat különböztet meg (*Világirodalmi lexikon* 1. 1971: 146–147). Adamik Tamás azonban felhívja a figyelmet egy tévedésére: a „gondalatalakzat” címszó tárgyalása közben ugyanis Fónagy arra utal, hogy a gondolatalakzatok elemzésére csak az utóbbi időben került sor, és hogy ezek fogalma az ókori szerzőknél csupán sejtésszerűen merül fel olykor. Holott a gondolatalakzat ott szerepel – mint utaltunk rá – már Cornificiusnál (Adamik 1998: 64–65).

Összefoglalva mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az alakzatok rendszerezésében sok minden – az alapvetés mindenképpen – megmaradt az ókorból. Mindamelllett az antik retorika inkább meglehetősen statikus, mechanikus, taxonomikus módon foglalkozott az alakzatokkal. A modern retorika viszont igyekszik a használat felől közeledni hozzájuk, továbbá keletkezésükben, működésükben próbálja megragadni őket. Az elmondottnak megfelelően az alakzatok nyelvi síkok szerinti besorolását illetően abban maradtunk, hogy ha szükségesnek látjuk, besoroljuk az illető alakzatot, csak arra kell ügyelnünk, hogy a besorolás ne címkéző, taxonomikus legyen, hanem szemantikai, pragmatikai szempontú, utalva az alakzat grammatikai struktúrájára, a kiterjedésére, a határaitra stb.

- Problematikus továbbá a négy változáskategória alkalmazása, már csak azért is, mert nem minden alakzat sorolható be közéjük. Az szintén bonyolítja a felhasználásukat, hogy a változáskategóriák és a nyelvi síkok kombinálódnak. Nem beszélve arról, hogy gyakran az alakzat kontextusbeli helyzete dönti el a besorolást megszabó grammatikai, szövegtani és kommunikációs stb. viszonyokat.

A négy változáskategória a nyelvi hibák keletkezésének négyféle műveletével függ össze. Ez a felosztás a kutatások szerint már Platónnál létezett, de mintha Quintilianusnál vált volna megalapozottabbá. Nála alakul ki a négyes modell, a „quadripartita ratio”, tehát adiectio (hozzáadás), detractio (elvétele), immutatio (felcserélés) és transmutatio (sorrendváltoztatás, átalakítás). A XX. század második felében újjáéledő retorika központi fogalma, rendező elve az „eltérés” (francia: *écart*) lett, és tovább él a négy változáskategória is. Ezt vették át kisebb mértékben módosítva, finomítva, bizonyos hangsúlyeltolódásokkal az újabb retorikák szinte napjainkig.

A változáskategóriák tekintetében elfogadtuk Kocsány Piroskának és Szikszainé Nagy Irmának a bevezető tanulmányban leírt javaslatát: „használjuk fel az »eltérés« fogalmát és a változáskategóriák kínálta rendező elveket” (Kocsány–Szikszainé 2006: 48–49). Annál is inkább – és ezt már én teszem hozzá –, mert a változáskategóriák alkalmazása, vagyis az eltérés mikéntjének a feltárása rávilágíthat az illető alakzat létrejöttére, kialakulására, amelyre egyébként is ki kell térnünk, beleértve funkcióinak a feltárását is. Talán mondanom sem kell, hogy az erőltetettséget, a kérdéses kategória mindenáron való megjelölését mindamelllett kerültük.

Irodalom

- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Seneca. Budapest.
- Bencze Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István szerk. *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma 2006. Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. *Az alakzatok világa 16. füzet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München.
- Plett, Heinrich 2000. *Systematische Rhetorik*. Wilhelm Fink Verlag. München.
- Robrieux, Jean-Jacques 2000. *Rhétorique et argumentation*. Paris.
- Szathmári István főszerk. 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Szerdahelyi István szerk. 1970. *Világirodalmi lexikon 1*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szörényi László – Szabó Zoltán (szerk.) 1997. *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Vajda András 1998. *Költészet és retorika*. Universitas Kiadó. Budapest.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó. Budapest.

A cikkhez kapcsolódik a stíluskutató csoport alakzatokkal foglalkozó munkáinak bibliográfiája, amely mellékletként tölthető le.

Szathmári, István: On the classification of figures of speech

Az írás szerzőjéről

Szathmári István
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország
szathmari.istvan[kukac]btk.elte.hu